

Η διαπολιτισμική προσέγγιση και η διδασκαλία μιας ασθενούς γλώσσας ως ξένης¹

Σαπιρίδου Α, Διδάκτωρ της Παιδαγωγικής - Λέκτορας, Α.Π.Θ. Τμήμα Γερμανικής Γλώσσας και Φιλολογίας

Τα τελευταία χρόνια, στην Ελλάδα πλέον όπως και στο εξωτερικό, η διαπολιτισμική προσέγγιση (ΔΠ) στη γλωσσική διδασκαλία εμφανίζεται όλο και πιο συχνά στον πίνακα περιεχομένων συνεδρίων και εκδόσεων. Προς το παρόν, αυτό που εννοούμε στην Ελλάδα, όταν αναφερόμαστε στην προσέγγιση αυτή, είναι κατά κύριο λόγο το μάθημα της μητρικής ή δεύτερης γλώσσας, όμως σταδιακά πληθαίνουν οι αναφορές που συμπεριλαμβάνουν σ' αυτήν το μάθημα της ξένης γλώσσας.

Βέβαια, ειδικά η Ευρώπη, που εξελίχθηκε ιστορικά σε μια πολυγλωσσική (και πολυπολιτισμική) κοινωνία, διέβλεψε πολύ νωρίς την ανάγκη να αντιμετωπίσει τη νέα αυτή πραγματικότητα με θετικούς όρους. Έτσι, μόνο μια θεωρία βασισμένη σε μοντέλα της κοινωνίας, που από τη μια εξασφαλίζουν την παραδοχή της διαφορετικότητας και από την άλλη κρατούν τα μέλη μέσα στο σύνολο, θα μπορούσε να κερδίσει έδαφος. Αυτό λοιπόν επιχειρεί να κάνει η διαπολιτισμική προσέγγιση και στα δύο σκέλη της, αυτό που αφορά τη διδασκαλία της μητρικής/δεύτερης και αυτό που αφορά τη διδασκαλία της ξένης γλώσσας.

Τι θα είχε επομένως να προσφέρει στο αυτονόητο μια συζήτηση, όπως αυτή του παρόντος τόμου;

Πιστεύω ότι πολλά είναι εδώ τα σημεία που πρέπει να διευκρινιστούν. Κάποια από αυτά θα παρουσιάσει η παρούσα εισήγηση.

1. Το πρώτο θέμα αφορά τη διαφορά ανάμεσα στη διαπολιτισμική προσέγγιση (ΔΠ) στο μάθημα της ξένης γλώσσας και στη διαπολιτισμική αγωγή και εκπαίδευση (ΔΕ), που ασχολείται με το μάθημα στο σχολείο είτε αυτό αφορά τη γλωσσική αγωγή στη μητρική είτε τη δεύτερη γλώσσα (π.χ. η Νέα Ελληνική (ΝΕ) σε ελληνόφωνους ή αλλόφωνους), αλλά είτε και άλλα μαθήματα του σχολικού προγράμματος. Το ερώτημα λοιπόν είναι: πρέπει να αντιμετωπίζονται αυτά τα δύο με τον ίδιο τρόπο ή μήπως θα έπρεπε να γίνεται διαφοροποίηση ανάμεσά τους; Ορισμένοι επιστήμονες (Μαρκαντώνης, χ.χ.) δε φαίνεται να διακρίνουν μια τέτοια διαφορά. Κάποιοι άλλοι (Røfttger, 1998 και, κρίνοντας από τη διδακτική τους πρόταση, οι Παπαδοπούλου/Ζάγκα 1999, 84) προτείνουν αυτή να αντικατασταθεί από τη συνειδητοποίηση της πολυπολιτισμικότητας, έχοντας στο νου τους την ξένη γλώσσα, όταν αυτή διδάσκεται μέσα στην πολυγλωσσική σχολική τάξη. Αυτό όμως εντάσσεται, όπως ήδη έχουμε δεχθεί παραπάνω, ούτως ή άλλως στους στόχους του σχολείου. Υπάρχει ωστόσο και η άποψη (Σαπιρίδου 1996, Σαπιρίδου 1997, Σαπιρίδου υπό έκδοση α, Sapiridou υπό έκδοση β, Σαπιρίδου υπό έκδοση γ, Sapiridou προς δημοσίευση) πως είναι παρακινδυνευμένο να παριστάνουμε ότι δεν υπάρχει τέτοια διαφορά και πως θα πρέπει να ξετάζουμε κάθε φορά, το τι συνεπάγεται η ύπαρξή της. Στο σημείο αυτό θα επανέλθω παρακάτω.

2. Ένα δεύτερο θέμα είναι, τι εννοούμε με τον όρο διαπολιτισμική προσέγγιση. Ίσως είναι ήδη γνωστό -πάντως το αργότερο μέσα από αυτό το Συνέδριο πιστεύω ότι θα γίνει- ότι ο όρος ΔΠ δεν είναι σαφώς οριοθετημένος. Το γεγονός ότι αυτός προσεγγίστηκε από διαφορετικές επιστήμες και οπτικές γωνίες, δίνει σε καθεμιά από τις προσεγγίσεις μια διαφορετική χροιά. Παρόλο που είναι δύσκολο να ανιχνευτεί η απαρχή των επιχειρημάτων και η επιστημονική τους προέλευση - το θέμα αυτό θα πρέπει να αποτελέσει το στόχο μιας ειδικής μελέτης που θα ξεπερνά μονομερείς παρουσιάσεις - παρόλα αυτά θα επιχειρήσω εδώ μια πρώτη διερεύνηση, που υποχρεωτικά θα είναι ελλιπής.

- Μια πρώτη αφετηρία έγινε από τη Landeskunde, που στη Γερμανική σημαίνει τη γνωριμία με τον πολιτισμό: Η διδακτική ανέκαθεν θεωρούσε ότι μαθαίνοντας μια ξένη γλώσσα, οι μαθητές, παράλληλα με το γλωσσικό σύστημα, θα έπρεπε να αποκτούν κάποιες γνώσεις για το λαό, που μιλά την αντίστοιχη γλώσσα ως μητρική, και για τα επιτεύγματά του. Τα τελευταία χρόνια όμως έχει επικρατήσει ένας ορισμός του πολιτισμού, που συμπεριλαμβάνει, εκτός από τα παραπάνω, και τους τρόπους ζωής μιας κοινότητας και όλες τις αξίες που μοιράζονται τα μέλη της. Αυτό το νέο

ορισμό θέλησε η διδασκαλία του ξένου πολιτισμού να εκμεταλλευτεί και βοήθησε σ' αυτό:

- ο κλάδος της κοινωνιογλωσσολογίας που θεώρησε ότι ο μαθητής χρειάζονταν εκτός από τα καθαρά γλωσσικά δεδομένα (π.χ. γλωσσικές πράξεις) και τη διεύρυνση του "προσανατολισμού" του στο περιβάλλον που μιλιέται η ξένη γλώσσα, την οποία μαθαίνει (Buttjes 1989). Όπως δηλαδή ο επαρκής χρήστης της γλώσσας επιλέγει τα κατάλληλα στοιχεία ανάλογα με την κατάσταση επικοινωνίας και την ιεραρχική σχέση του με το συνομιλητή του, έτσι θεωρήθηκε ότι θα έπρεπε να προστεθεί ακόμα μια παράμετρος, αυτή της σχέσης "αλλοδαπού-φυσικού ομιλητή", ώστε να οδηγηθούμε στο τι μπορεί να ειπωθεί και τι, για πολιτισμικούς λόγους, θα εκληφθεί από το φυσικό ομιλητή ως ανεπίτρεπτο.²

- Ο υπαρκτός φόβος άλλωστε για πολιτισμική ομογενοποίηση, που επιχειρείται τα τελευταία χρόνια σε παγκόσμιο επίπεδο μέσω του μαθήματος της ξένης γλώσσας, ξεσκέπασε βέβαια το γλωσσικό ηγεμονισμό (Phillipson 1992), φέρνοντας όμως τον πολιτισμό του μαθητή της ξένης γλώσσας στο προσκήνιο, και διευκόλυνε την εκμετάλλευση αυτού του γεγονότος για άλλους σκοπούς, όπως θα φανεί παρακάτω.

- Ο κυρίως κορμός της ΔΠ πάντως δε νομίζω ότι επηρεάστηκε τόσο από τα παραπάνω ρεύματα, αλλά μεγαλύτερο ρόλο στη διαμόρφωσή του έπαιξαν θεωρίες της κοινωνικής ψυχολογίας που ασχολούνται με τη διαμόρφωση της ταυτότητας του ατόμου, καθώς και η φιλοσοφία. Δε θα έλεγα φυσικά ότι είμαι ειδική στον τομέα αυτό, όμως θα πρέπει να αντλήσω από αυτόν λίγα στοιχεία σχετικά με το θέμα μας: Στον κόλπο των επιστημών αυτών διαμορφώθηκε ήδη στις αρχές του αιώνα η θεωρία του Buber (1949) που βλέπει σε κάθε ανθρώπινο ον μια συνεχή σύγκρουση ανάμεσα στον "εαυτό" με το(ν) "άλλο". Αυτή η σύγκρουση είναι υποστασιακή, αφού μόνο μέσα από αυτήν ο άνθρωπος βρίσκει την ταυτότητά του, καταλαβαίνοντας τον εαυτό του πάντοτε ως το αντίθετο του εκάστοτε άλλου. Είναι φανερό ότι μέσα από αυτή τη συνεχή αναμέτρηση με το άλλο, όλα τα όντα συνεχώς αξιολογούν τον εαυτό τους και το άλλο, τοποθετούν δηλαδή τον εαυτό τους είτε πιο ψηλά είτε πιο χαμηλά από αυτό. Από αυτή τη σύγκρουση επομένως απορρέουν ηγεμονικές πρακτικές, αφού δεν υπάρχει άλλη λύση παρά να υπερισχύσει ο ένας από τους δύο πόλους.

Τα παραπάνω αφορούν την προσωπική ταυτότητα. Υπάρχει όμως και η διαμόρφωση της κοινωνικής (και κατ' αναλογία και της εθνικής) ταυτότητας που διαμορφώνεται με αντίστοιχο τρόπο, μέσα από τη διαρκή σύγκριση με άλλες ομάδες (Tajfel 1972, Tajfel 1974, Turner 1981 στη Δραγώνα 1997, 76). Μόνο που αυτή τη φορά ο "αντίπαλος" είναι μια άλλη κοινωνική ομάδα ή και έθνος. Η δεύτερη αυτή τάση προωθεί την κοινότητα ως χώρο ανεύρεσης της ταυτότητας και αυτοπραγμάτωσης του όντος (θα έλεγε κανείς ότι ο πόλεμος στη Γιουγκοσλαβία ήταν ακριβώς μια τέτοια προσπάθεια να βρουν τα κράτη της Ενωμένης Ευρώπης την ταυτότητά τους ως σύνολο).³

Τις θεωρίες της συνεχούς σύγκρισης με το 'άλλο' έρχεται να εφαρμόσει η ΔΠ στο μάθημα της ξένης γλώσσας. Για την προσέγγιση αυτή, κατά την εκμάθηση της ξένης γλώσσας έρχονται σε επαφή δύο διαφορετικοί πολιτισμοί. Κατά τη διάρκεια αυτής της διαδικασίας ο μαθητής νιώθει μια αμφισβήτηση της ταυτότητάς του. Με τη διαρκή σύγκριση ανάμεσα στο δικό του πολιτισμό και τον ξένο του προσφέρεται όμως η ευκαιρία να θέσει υπό αμφισβήτηση το δικό του πολιτισμό και να βρει έτσι τον εαυτό του. Αυτός ο "πολιτισμικός ρελατιβισμός" (cultural relativism), το να πάψει δηλαδή ο μαθητής να θεωρεί το δικό του πολιτισμό ως τον καλύτερο, κρίθηκε ότι θα επιταχύνει την Ευρωπαϊκή Ενοποίηση.

- Έρχομαι τώρα στην εθνογραφική προσέγγιση που προσπαθεί, μένοντας στο διαπολιτισμικό πλαίσιο, να καταπολεμήσει τις προκαταλήψεις. Αυτή ενδιαφέρεται να συνειδητοποιήσουν οι μαθητές τις προκαταλήψεις που τους προκαλούν τα στερεότυπα, οι εικόνες που έχουμε για το άλλο, ώστε μέσα από αυτή τη συνειδητοποίηση να οδηγηθούν στην παραδοχή του άλλου. Μια τέτοια έρευνα γίνεται και για τη διδασκαλία της ΝΕ (Στεργίου, υπό εκτύπωση).

- Μια νέα πρόταση, σε συνάφεια με την παραπάνω, που υποστηρίζεται από τον Krumm (1998), υιοθετήθηκε όμως πρόσφατα και από το Δαμανάκη (υπό έκδοση), προτείνει τον εντοπισμό των διαφορών μέσα στον ίδιο πολιτισμικό κύκλο (π.χ. η ΝΕ στην Ελλάδα, η ΝΕ των μεταναστών και η ΝΕ στην Κύπρο), που αποτελούν την απόδειξη για τους μαθητές ότι δε θα πρέπει να βλέπουν τον πολιτισμό της άλλης χώρας ως κάτι μονολιθικό και ενιαίο. Αυτή η πρόταση μπορεί πράγματι να συμβάλει με δημοκρατικό τρόπο στην καταπολέμηση των προκαταλήψεων, από διδακτική άποψη

όμως μου φαίνεται ότι δεν είναι ικανή να καλύψει ολόκληρο εγχειρίδιο.

- Και η θεωρία της λογοτεχνίας προσπάθησε με τη *διαπολιτισμική ερμηνευτική* (Interkulturelle Hermeneutik, Wierlacher 1985) να ανακαλύψει διαφορές στην ερμηνεία λογοτεχνικών κειμένων, που οφείλονται στο γεγονός ότι τα κείμενα προσεγγίζονται από άτομα που ανήκουν σε διαφορετικούς πολιτισμικούς κύκλους.

- Τέλος, να αναφερθεί εδώ και ο ρόλος της συγκριτικής πραγματολογίας (βλ. Rost-Roth 1996 για τη Γερμανική) που με την ανάλυση λόγου φανέρωσε διαφορές στο πώς καταλαβαίνουν εκπρόσωποι διαφορετικών πολιτισμικών κύκλων γλωσσικές πράξεις όπως π.χ. δισταγμό, άρνηση κ.λπ. Οι έρευνες προχώρησαν σε συλλογή στοιχείων από ειδικά δείγματα λόγου (π.χ. ανάμεσα σε επιχειρηματίες, στη μετάφραση, στις ιατρικές υπηρεσίες κ.λπ.) που είχαν χρησιμότητα κυρίως στον επαγγελματικό τομέα και απλώς εφάπτονται του μαθήματος της ξένης γλώσσας.

3. Ένα τρίτο ερώτημα είναι, κατά πόσο η εφαρμογή των παραπάνω από τη ΔΠ συμφωνεί με τη θεωρία της που εμφανίζεται με ένα δημοκρατικό χαρακτήρα. Εδώ θα είχα να παραπέμψω σε προηγούμενες έρευνές μου (ό.π.), μέσα από τις οποίες πιστεύω ότι φάνηκαν οι κίνδυνοι που περικλείει η εφαρμογή των επιχειρημάτων “βρίσκω τον εαυτό μου μέσα από τη σύγκρουσή μου με το άλλο” και “θα πρέπει να συγκεντρώσουμε την προσοχή μας στον εντοπισμό διαφορών με τον άλλο πολιτισμό”. Οι κίνδυνοι αυτοί πρέπει βασικά -όταν πρόκειται για τη διδασκαλία μιας ισχυρής γλώσσας σε εκπροσώπους μιας ασθενούς- να λαμβάνεται ως μέτρο σύγκρισης ο ισχυρός από τους δύο πόλους και να χρησιμοποιούνται στην πράξη εθνοκεντρικές πρακτικές που αναβαθμίζουν τον ισχυρό και υποβιβάζουν τον ασθενή. Διότι, όπως είπε ο Ντεμπρέ (1999,45): “Όταν αρχίζεις από το δικαίωμα στη διαφορά καταλήγεις στη διαφορά του δικαιώματος”. Αλλά και η περίπτωση της διδασκαλίας μιας ασθενούς γλώσσας όπως η ΝΕ σε ξένους που ανήκουν σε μια ισχυρή γλώσσα - σε αυτή την περίπτωση θα βρισκόμαστε τις περισσότερες φορές, μια και η γλώσσα μας κατέχει σήμερα μια χαμηλή θέση στην ιεραρχία των γλωσσών - πιστεύω ότι θα μας οδηγήσει αναπότρεπτα στη θέση αυτού που δικαιολογείται, όπως συμβαίνει στα παραδείγματα που χρησιμοποίησα στις παλαιότερες έρευνές μου.

Αν τώρα στραφούμε στις άλλες προτάσεις, αυτές της εφαρμογής της πολυπολιτισμικότητας, εδώ είναι πιο δύσκολο να έχει κανείς αντιρρήσεις. Θα απαντήσω σε αυτές με το επόμενο σημείο της εισήγησης:

4. Το βασικό ερώτημα εδώ είναι, ποια είναι η σημασία του πολιτισμικού στοιχείου γενικά στο μάθημα της ξένης γλώσσας.

Οι εφαρμογές της ΔΠ αντιμετωπίζουν τα πολιτισμικά χαρακτηριστικά που φέρει ο κάθε άνθρωπος ως τα πιο θεμελιώδη. Γιατί όμως εγώ πρέπει π.χ. να έχω περισσότερα κοινά με την κακοήθη ομοεθνή γειτόνισσά μου απ’ ό,τι με τον υπέροχο αλλοδαπό σύντροφό μου; Διότι δε θα πρέπει να ξεχνάμε ότι η κάθε κοινωνία έχει τις συγκρούσεις της, που μπορούν να είναι πιο καθοριστικές από τις πολιτισμικές διαφορές. Και επίσης: είναι λάθος να αντιμετωπίζουμε τους εκπροσώπους μιας γλώσσας ως μια συμπαγή ομάδα, διότι έτσι μάλλον ενισχύουμε, αντί να καταπολεμούμε τις προκαταλήψεις.⁴

Πιστεύω ότι η σημασία του πολιτισμικού στοιχείου υπερτονίζεται τα τελευταία χρόνια με επικίνδυνο τρόπο. Τους κινδύνους που περικλείει η αντιμετώπιση του ατόμου ως κυρίως φορέα πολιτισμικών χαρακτηριστικών και τον τονισμό της ριζικής πολιτισμικής διαφοράς, μας έδειξε ολοκάθαρα η θεωρία του Χάντιγκτον (1998), ο οποίος, επεκτείνοντας το επιχείρημα αυτό στο έπακρο, έφτασε στην “πρόβλεψη” ότι η επόμενη παγκόσμια σύγκρουση θα έχει πολιτισμικά αίτια. Ατυχώς όμως, για την Ελλάδα ο Χάντιγκτον προτείνει μια θέση “από την άλλη πλευρά της τάφρου” ως προς την υπόλοιπη Δύση με ανατριχιαστικά για μας αποτελέσματα, διότι ήδη ευρωπαϊκές στρατιωτικές δυνάμεις προετοιμάζονται αντίστοιχα.⁵ Και είναι πράγματι τραγικό, αυτοί που προτείνουν στους άλλους τον “πολιτισμικό ρελατιβισμό” να προβάλλουν οι ίδιοι μια σταθερά, τις “δημοκρατικές αξίες της Δύσης”, στην οποία Δύση φυσικά προσμετρούν και την Ευρωπαϊκή Ένωση (Byram/Zarate, 1995, 14).

5. Κλείνω με το ερώτημα, ποιες θα πρέπει να είναι οι προτάσεις μας, όταν πρόκειται για τη διδασκαλία της ΝΕ ως ξένης γλώσσας; Δεν έχω δυστυχώς να προτείνω εδώ λύσεις, μόνον κάποιες παρατηρήσεις θα κάνω, κλείνοντας την εισήγησή μου: Συμφωνώ φυσικά με την Dendrinos (υπό

έκδοση), ότι η λύση στα παραπάνω δεν μπορεί να είναι το να απαντήσουμε με τα ίδια όπλα, με μια εκστρατεία δηλαδή εθνικιστικής υστερίας, προσπαθώντας κι εμείς να κατεβάζουμε το "άλλο" και να ανεβάζουμε το "οικείο", και αυτό, είτε βρισκόμαστε στη θέση του ασθενούς είτε του ισχυρού. Ωστόσο, και κυρίως όταν η θέση της ΝΕ είναι εκείνη του ασθενούς, μια ενδυνάμωση της συνείδησης αυτών που δέχονται πιέσεις, για να αποδεχθούν έναν κατώτερο ρόλο, οπουδήποτε και αν βρίσκονται αυτοί, θα μπορέσει να επιτευχθεί, αν κάνουμε φανερό, με ποιους τρόπους, από ποιους και με ποιο στόχο ασκούνται αυτές οι πιέσεις.

ΣΗΜΕΙΩΣΕΙΣ

1. Για τη συγγραφή της εργασίας αυτής χρησιμοποίησα στοιχεία από προηγούμενα κείμενά μου (βλ. Σαπιρίδου (υπό έκδοση α) και Σαπιρίδου (υπό έκδοση β)).
2. Εδώ μπορούμε να αναφερθούμε στην κριτική που έγινε στην κοινωνιογλωσσική άποψη (Fairclough 1989), αφού αυτή παίρνει ως δοσμένες ιεραρχικές σχέσεις που συχνά παγιώνονται λόγω ακριβώς της έλλειψης αμφισβήτησής τους. Καταλαβαίνουμε τι σημασία έχει αυτό για το μάθημα της ξένης γλώσσας, όπου η επαφή γίνεται ανάμεσα σε άτομα που ανήκουν σε δύο διαφορετικές γλωσσικές ομάδες. Αν πάρουμε υπόψη μας ότι ορισμένες είναι οι γλώσσες που μαθαίνονται και μιλιούνται ως ξένες, και αν πετύχει η προσπάθεια να παίρνει πάντα ο ξένος υπόψη του το μητρικό ομιλητή, βλέπουμε, πως και μόνο από αυτό το γεγονός κάποιες γλώσσες υποβαθμίστηκαν και κάποιες αναβαθμίστηκαν.
3. Βέβαια, και για τις δύο παραπάνω απόψεις υπάρχει ο αντίλογος, που βλέπει την τελική δικαίωση του ανθρώπου όχι μέσα από μια θετική αυτοεικόνα για τον εαυτό του ή για το σύνολο, στο οποίο ανήκει. Οι επιστήμονες αυτοί θεωρούν ότι ο άνθρωπος, αρνούμενος τον πειρασμό της ισχύος, θα πρέπει να κρατά το φόβο και την αβεβαιότητα, και αντιπροτείνουν αξίες έξω από το άτομο και την ομάδα, όπως αυτή της ηθικής (π.χ. Bauman, 1994) ή ακόμα και της σχέσης με το θείο (π. Λουδοβίκος, 1999).
4. Βλ. σχετικά και Risager, 1998.
5. Βλ. αναφορά μου (Σαπιρίδου, υπό έκδοση γ) σε πρόσφατο άρθρο του Krumm (1998, 525). Ο Γερμανός καθηγητής θεωρεί παράλογο οι χάρτες του αυστριακού στρατού, που ετοιμάζεται πλέον για έναν "πόλεμο των πολιτισμών", να κατατάσσουν την Ελλάδα στον κύκλο μιας παράδοσης, από την οποία "διαχωρίζουμε τη θέση μας και, αν χρειαστεί μάλιστα, αμυνόμαστε εναντίον της".

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- BAUMAN, Z. (1994), *Alone Again: Ethics after Certainty*, Λονδίνο, Demos (*Και πάλι μόνοι: Η ηθική μετά τη βεβαιότητα* (1998), Αθήνα, Έρασμος).
- BUBER, M. (1994), *Ich und Du*, Heidelberg, Lambert Schneider.
- BUTTJES, D. (1989), "Landeskunde-Didaktik und landeskundliches Curriculum", Στο: Bausch, R. κ.ά. (επιμ.) (1989), *Handbuch Fremdsprachenunterricht*, Tübingen, Francke, 112-119.
- BYRAM, M. & ZARATE, G. (1995), *Young people facing difference*, Strasbourg: Council of Europe.
- ΔΑΜΑΝΑΚΗΣ, Μ. (υπό έκδοση), "Η διδασκαλία της ελληνικής ως δεύτερης και ξένης γλώσσας στην Ελλάδα και στο εξωτερικό", Στο: Πρακτικά της Διημερίδας του ΚΕΓ με θέμα: *Η διδασκαλία της ελληνικής ως ξένης/ δεύτερης γλώσσας*, Θεσσαλονίκη 2-3 Απριλίου 1999.
- DENDRINOS, B. (υπό έκδοση), "Linguoracism in European Foreign Language Education Discourse". Στο: Πρακτικά της International Conference on Discourse and Racism: An Issue for Critical Discourse Analysis. Institut für Sprachwissenschaft- Angewandte Sprachwissenschaft, Wien 14-16 May 1998.
- ΔΡΑΓΩΝΑ, Θ. (1997), "Όταν η εθνική ταυτότητα απειλείται: ψυχολογικές στρατηγικές αντιμετώπισης", Στο: Φραγκουδάκη/Δραγώνα, Θ. (επιμ.) (1997), *"Τι είν' η πατρίδα μας;" Εθνοκεντρισμός στην εκπαίδευση*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 72-105.
- FAIRCLOUGH, N. (1989), *Language and Power*, London and New York, Longman.
- KRUMM, H.-J. (1998), "Landeskunde Deutschland, D-A-CH oder Europa? über den Umgang mit Verschiedenheit im DaF-Unterricht". Στο: *InfoDaF*, 25,5, 523-544.
- Π. ΛΟΥΔΟΒΙΚΟΣ, Ν. (1999), *Η κλειστή πνευματικότητα και το νόημα του εαυτού*. Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα.

- ΜΑΡΚΑΝΤΩΝΗΣ, Ι. (Χ.Χ.), "Η Διδασκαλία της Ελληνικής ως Ξένης Γλώσσας, Διαπολιτισμική Προσέγγιση". Στο: *Η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας σε αλλοδαπούς μαθητές*, στα Πρακτικά Σεμιναρίου του Τομέα Παιδαγωγικής, του Τμήματος Φιλοσοφίας, Παιδαγωγικής και Ψυχολογίας, της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών, 29-31.
- ΝΤΕΜΠΡΕ, Ρ., (1999). *Εξηγώντας τη δημοκρατία στην κόρη μου*, Αθήνα, Καστανιώτης.
- ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ, Μ., ΖΑΓΚΑ, Ε. (1999), "Η επικοινωνιακή προσέγγιση στη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας σε μαθητές προερχόμενους από την πρώην Σοβιετική Ένωση". Στο: *Φιλολογος*, 95, Άνοιξη 1999, 70-85.
- PHILLIPSON, R. (1992), *Linguistic Imperialism*, Oxford, Oxford University Press.
- RISAGER, K. (1998), "Language Teaching and the Process of European Integration". Στο: Byram, M. Fleming, M. (επιμ.), *Language Learning in Intercultural Perspective: Approaches Through Drama and Ethnography*, Boston, Heinle and Heinle, 242-254.
- ROST-ROTH, M., "Deutsch als Fremdsprache und interkulturelle Kommunikation". Στο: *Zeitschrift für Interkulturellen Fremdsprachenunterricht* [online], 1(1), 37 pp.
- ΡΦΤΤΓΕΡ, Ε. (1998), "M-Linie und A-Linie: Zur Bedeutung Migrationsbezogener Forschung für die Interkulturelle Fremdsprachendidaktik". Στο: *Zeitschrift für Interkulturellen Fremdsprachenunterricht* [online], 2(3), 24 pp.
- ΣΑΠΙΡΙΔΟΥ, Α. (1996), "Είναι η διαπολιτισμική διδακτική μονόδρομος για το μάθημα της ξένης γλώσσας;" Στο: "Ισχυρές" - "ασθενείς" γλώσσες στην Ευρωπαϊκή Ένωση. Όψεις του γλωσσικού ηγεμονισμού, Πρακτικά Ημερίδας, Θεσσαλονίκη 5 Απριλίου 1996, Θεσσαλονίκη, Κέντρο Ελληνικής Γλώσσας, 175-187.
- ΣΑΠΙΡΙΔΟΥ, Α. (1997), "Ο γλωσσικός ηγεμονισμός και το μάθημα της ξένης γλώσσας". Στο: Πρακτικά 1^{ου} Πανευρωπαϊκού Συνεδρίου "Η ιδιωτική και ξενόγλωσση εκπαίδευση στην Ευρώπη: Η συμβολή της στον πολυγλωσσικό και πολυπολιτισμικό χαρακτήρα της Ενωμένης Ευρώπης, Θεσσαλονίκη, Νοέμβριος 1997, Θεσσαλονίκη, Σύλλογοι Ι.Φ.Ξ.Γ. PALSΟ Μακεδονίας Θράκης, 278-285.
- ΣΑΠΙΡΙΔΟΥ, Α. (υπό έκδοση α), "Ο γλωσσικός ηγεμονισμός στη διαπολιτισμική προσέγγιση της διδασκαλίας ξένων γλωσσών και οι προεκτάσεις του". Στο: (υπό έκδοση) Πρακτικά του Συνεδρίου του ΚΕΓ, "Ισχυρές" - "ασθενείς" γλώσσες στην Ευρωπαϊκή Ένωση: Όψεις του γλωσσικού Ηγεμονισμού, Θεσσαλονίκη, 26-28 Μαρτίου.
- ΣΑΠΙΡΙΔΟΥ, Α. (υπό έκδοση β), "Das kulturelle Element im DaF-Unterricht". Στο: *Akten des 33. Linguistischen Colloquiums*, Thessaloniki, 24-26 September 1998.
- ΣΑΠΙΡΙΔΟΥ, Α. (υπό έκδοση γ), "Το πολιτισμικό στοιχείο στο μάθημα της ξένης γλώσσας". Στο: Πρακτικά της Διημερίδας του ΚΕΓ με θέμα: *Η διδασκαλία της ελληνικής ως ξένης/ δεύτερης γλώσσας*, Θεσσαλονίκη 2-3 Απριλίου 1999.
- ΣΑΠΙΡΙΔΟΥ, Α. (προς δημοσίευση), Ist interkulturell gleich interkulturell? - Vergleich der Lehrwerke "Typisch Deutsch" und "Sprachbrücke".
- ΣΤΕΡΓΙΟΥ, Λ. (υπό έκδοση), "Πολιτισμική διάσταση της διδασκαλίας της ελληνικής ως ξένης/ δεύτερης γλώσσας: οι κοινωνικές αναπαραστάσεις ως σημείο εκκίνησης της παιδαγωγικής διαδικασίας". Στο: Πρακτικά της Διημερίδας του ΚΕΓ με θέμα: *Η διδασκαλία της ελληνικής ως ξένης/ δεύτερης γλώσσας*, Θεσσαλονίκη 2-3 Απριλίου 1999.
- ΤΑΪΦΕΛ, Η. (1972), "La catégorisation sociale". Στο: Moscovici S. (επιμ.), *Introduction à la psychologie sociale*, τομ.1, Παρίσι, Larousse.
- ΤΑΪΦΕΛ, Η. (1974), "Social identity and intergroup behaviour." Στο: *Social Science Information* 13.
- TURNER, J.C. (1981), "The experimental Social Psychology of Intergroup Behaviour." Στο: Turner, J.C., Giles, H., *Intergroup Behaviour*, Οξφόρδη, Blackwell.
- TOLLEFSON, J.W. (1991), *Planning Language, Planning Inequality*. Λονδίνο, Longman.
- ΧΑΝΤΙΓΚΤΟΝ, Σ. (1998), *Η σύγκρουση των πολιτισμών και ο ανασχηματισμός της παγκόσμιας τάξης*, Αθήνα, ΤέρζοBooks.
- WIERLACHER, A. (1985), "Mit fremden Augen oder: Fremdheit als Ferment. Überlegungen zur Begründung einer interkulturellen Hermeneutik deutscher Literatur." Στο: Wierlacher, A. (εκδ.), *Das*

Fremde und das Eigene. Prolegomena zu einer interkulturellen Germanistik, Μόναχο, iudicium, 3-28.